

ניל מנוסי

מי אני היום?

תחושת הזהות העצמית, ה"אני", איננה קבועה במהלך ההיסטוריה. כמו רעיונות מדעיים או אידיאלים אסתטיים, היא לובשת צורות שונות בהתאם לרוח התקופה. מהם מאפייני ה"אני" בתקופה המודרנית? כיצד אנו חווים את גבולותינו ואת עומקנו כאשר אנו אומרים "אני" היום? השאלה נוגעת בכל תחומי החיים. האמנות שלנו, המקצועות שאנו בוחרים, מקומות הבילוי שלנו, מערכות היחסים, זכרון העבר ושאיפותינו לעתיד – כל אלו נעים סביב תחושת ה"אני" שלנו. ננסה לראות כיצד אלמנטים בחינוך, שהם לכאורה מרוחקים ומנותקים זה מזה ומתבטאים בתחומי חיים שונים, למעשה כרוכים ואחוזים אחד בשני ומצביעים כולם על דרמה עמוקה המתחוללת בתחושת הזהות העצמית שלנו.

תרבות הנרקיסים

הילד בן שלושים, יש לו חוס גבוה / הוא שוכב על הספה
בבית הוריו... כן הוא בן שלושים, אבל עדיין לא יודע /
מה יעשה כשיגמור את הצבא (אהוד בנאי)

רבים מחוקרי התרבות משתמשים היום במונח *נרקיסים*. המונח התפרסם בעיקר בזכות ספרו רב-ההשפעה של מבקר התרבות האמריקאי כריסטופר לאש, "תרבות הנרקיסים". האם כוונת הביטוי היא שכולנו מאוהבים בעצמנו? לא ולא. משמעותו מטרידה הרבה יותר.

השימוש שעושה לאש במונח "נרקיסים" מסתמך על ההגדרה הפסיכואנליטית שלו, השונה מהמובן המוכר. לפי פרויד, מצב נרקיסיסטי הוא מצב שבו שוררת *הבחנה לא נכונה בין ה"אני" לבין העולם החיצוני, בין הסובייקט לבין המציאות האובייקטיבית*. המצב הנרקיסיסטי המובהק הוא מצבו של העובר ברחם, או של העולל היונק: התינוק אינו מבחין בין ה"אני" לבין העולם, והכול נראה לו כאחדות אחת. הוא העולם. המאפיין העיקרי של מצב זה הוא אשליה של *אומניפוטנציה*: כל-יכולת. כאשר התינוק בוכה הוא מיד מקבל את מבוקשו – חלב אם, נענוע של העריסה. כל עוד המציאות החיצונית נעתרת לו, משתמרת התחושה שהיא בעצם חלק ממנו, שאין גבול בינו לבינה ושהוא שולט בה. בהדרגה, במהלך ההתבגרות, עובר ה"אני" תהליך של התנתקות שבו הוא למד כי הוא נבדל מהמציאות החיצונית. התהליך מתממש באמצעות *שלילה של סיפוקים*: בכל פעם שהעולם אינו נעתר לבקשותיו של הסובייקט, מתערערת תחושת האומניפוטנציה וה"אני" תופס עצמו כנפרד מהסביבה.

אך לפי פרויד, ההתנתקות הזו מהרחם המגן של הינקות היא טראומטית ביותר. כולנו עסוקים כל ימינו בנסיונות להתאושש ממנה. אך ישנם מקרים גרועים יותר: אם באותם שלבים שבהם הילד אמור לפתח עצמאות על-ידי שלילת יצריו הוא זוכה דווקא לסיפוקם, אזי משתמרת בקרבו האשליה שהוא שולט במציאות ושזו חגה סביבו. התוצאה היא *האישיות הנרקיסיסטית*. אישיות זו מייחלת לשוב אל המצב הרחמי, לאבד את עצמה כישות נפרדת ולהתמזג במציאות

החיצונית. לאישיות הנרקיסיסטית נדמה שניתן לשחזר את המצב שבו המציאות נעדרת למשאלותיה, והיא מתקשה להתמודד עם מצבים שבהם זה לא קורה. היא אישיות תלותית, החרדה מנטישה ומעצמאות. היא כמהה כל הזמן לאינטימיות אך נרתעת ממחויבות, ולכן מסתפקת בקשרים זמניים וחולפים, המספקים התרגשות ללא אחריות. כתוצאה מכך, מאפיינת אותה לעתים קרובות תחושת ריקנות פנימית. למרבה האירוניה, נוטה הנרקיסיסט דווקא לשנאה עצמית יותר מאשר לאהבה עצמית.

טענתו של לאש היא זו: *בעשרות השנים האחרונות, בשכבות הבורגניות של המעמד הבינוני והעליון, אנו עדים לתרבות שלמה שמאפיינה הם מאפייני האישיות הנרקיסיסטית. לא מדובר עוד בפתולוגיה נדירה. כולנו נרקיסיסטים.*

הדבר נוצר כתוצאה משלושה אלמנטים: ראשית, תחת רגליהם של המתבגרים הבורגנים נפרשת רשת ביטחון כלכלי רחבה, המגוננת עלינו לפעמים עד גיל מאוחר מאוד. רשת זו משמשת כמעין תחליף לרחם המגן שעטף אותנו בעבר, ולכן מעכבת את הגמילה ממנו ומשהה את ילדותינו עד לגיל מבוגר. שנית, תרבות הצריכה הקפיטליסטית, המכתיבה את תוכני הטלוויזיה, המגזינים ופרסום החוצות, רוקמת אף היא בועה סינתטית התפורה לפי מידותינו: חיקוי פשטני, צרכני וזרחני של העולם המציאותי. תרבות הצריכה, כמו האם המיניקה, נעדרת לצרכניה, ממלאת באופן מידי את כל מאווינו ולכאורה, מרחיבה לאין-קץ את אופק אפשרויות הבילוי והשעשוע שלנו. שלישי, החינוך שאנו מקבלים נשען על גירסה פשטנית של אמיתות היסוד של הליברליזם: חופש ביטוי, מימוש עצמי ובחירת סגנון חיים הם הערכים הגבוהים ביותר. זכותינו לממש אותם כל עוד איננו מגבילים את חירות הפרט של הזולת; זכותינו לצפות ואף לדרוש שכל צרכינו הפיזיים והרגשיים ימולאו. במלים אחרות, יש לנו קודם כל זכות לאושר אישי.

בשני אפיקים פועלים הכוחות המשמרים את תרבות הנרקיסיסט: באפיק אחד מתנהל מעין "קמפיין הגנה" על הילד הפנימי. בסרטי הטלוויזיה והקולנוע, וכן בספרות ובמגזינים, אנו נקראים להחצנה נטולת מעצורים של האמת האותנטית הפנימית שלנו. חלק עצום מהתרבות הצעירה עוסק בהתוודות משתפכת על נפלאות ומועקות מערכות היחסים הרומנטיות. חלק גדול מהתרבות שלנו עוסק במוזענות ובמזרפה – חיפוש אחר "האני האמיתי", "ריפוי האני", "מימוש האני". באמצעות קשת של טכניקות טיפוליות, מכדורי ויטמינים, דרך מוצרים חשמליים ועד לטיפולים למיניהם, מרפדת התרבות התרפויטית את חדר הנפש, מרגיעה אותה ולוחשת לה ש"הכול בסדר". האדם נקרא "להתחבר אל הילד שבנו", "להשמיע את קולו הפנימי" ו"לבטא את כל מה שהוא מרגיש". ה"איד", או הנפש הילדותית, מוצג לעתים כגיבור הטראגי של מסכת החיים, קורבן התעללותיהם של כוחות ציניים ו"מבוגרים", וחובתנו המוסרית היא לחבש את פצעיו, לטפל בו ולטפח אותו.

באפיק השני מתנהלת מעין "מתקפה אידיאולוגית" נגד המצפון: המסורת הרומנטית-ניטשיאנית בתרבותנו רואה בסופר-אגו, ולעתים ברציונליות בכלל, כוח הנוגד את ה"אני" האותנטי הרגשי. אל מסורת זו מצטרפת גירסה מסולפת של הפסיכואנליזה הפרוידיאנית, הרואה את הסופר-אגו כאלים ומיותר (זאת למרות שפרויד עצמו ראה אותו כחיוני ביותר להתפתחות בריאה). כתוצאה מכך הפכו נקיפות המצפון ל"רגשי אשם" מיותרים, שזכותנו להתפרק מהם ולהתנגד למי שכופה אותם עלינו. הדבר הוביל ישירות להצבת הגבלות חדשות על הורים: בשם

ערך זכויות הילד, צומצם בקנה-מידה חסר תקדים טווח ההשגחה והענישה של ההורה. הורים ודמויות סמכות, הנרתעים מהפעלה לא נחוצה של כוח על ילדים, נותנים לילד מרחב פעולה גדול מאי-פעם, שבו יוכל להתפתח באופן "טבעי". כל זה בגילים שבהם הילד אמור דווקא להפנים דמויות סמכותיות, על מנת לגבש חוש פנימי לאחריות, לגבולות ולמוסר.

התרבות הליברלית בשילוב עם תרבות הצריכה נותנת ערך רק למילוי סיפוקים, לא לשלילתם, ולכן משמרות את אשליית הכל-יכולת הילדותית. במקום לבגר אותנו, הן משמרות את ילדותנו. ה"אני" הנרקיסטי חווה עצמו כאינסופי, כל-יודע וכל-יוצר, החובק את הקוסמוס כולו. אך הוא אינו אלא אני מצומצם השבוי בחיקוי אשלייתי של הקוסמוס.

רודנות האינטימיות

אוטופיה או אתיופיה, מה זה חשוב? (החברים-של-נטאשה)

אחת התוצאות המשמעותיות של תרבות הנרקסיזם היא הכמיהה למציאת אינטימיות וחום אנושי בכל תחומי החיים. היות ורצונה של האישיות הנרקסיסטית לשוב אל המצב הפשוט של הרחם, היא שואפת להיוותר לתמיד בעולם האינטימי שהיא רגילה אליו, המדבר אליה בסימנים מוכרים וקונקרטיים. האדם האינטימי מצמצם את רדיוס המודעות והאכפתיות שלו לתחומה של הספירה המוחשית והמיידית המקיפה אותו. הוא מתעסק בשאלות הנוגעות למימוש העצמי ולמערכות יחסים שהוא מנהל עם הסובבים אותו, ומאבד תחושת שותפות גורל עם מי שנמצא מחוץ לספירה הזו. כל עוד אין לו מפגש אינטימי עם הזולת, כל עוד אין לו חום אנושי, שם ספציפי ופנים קונקרטיים, יחסו לזולת הוא בעיקר יחס של ניכור. לכן החיכוך עם הזירה הציבורית מעורר בו סלידה מסוימת. עיתונים, דיונים ציבוריים ונתונים סטטיסטיים אינם משקפים בעיניו אמת כלשהי לגבי המישור החברתי, אלא נתפשים בעיקר באופן נגיבי, כנתון יבש המפקיר את האינדיבידואל. למעשה, הזירה הציבורית כולה, אשר נחה מחוץ לתחום השגתו של האדם האינטימי, מתערפלת ומתמוססת, ומפנה שוב את מקומה לזירה הפרטית המוכרת. עבור ה"אני" המצומצם, מה שמתרחש מחוץ לזירה הפרטית אינו ממשי.

בספרו, "נפילתו של האדם הציבורי", מתאר הסוציולוג ריצ'ארד סנט כיצד, בשלהי המאה ה-19, החל להיטשטש הגבול הישן בין הזירה הפרטית לזירה הציבורית. סנט מתאר את האדם הוויקטוריאני, בחליפה ובמגבעת, כמעין שחקן המגיח מביתו הפרטי אל במת השדה הציבורי. מערכות היחסים על במה זו היו קורקטיות והתנהלו לפי קודים מוסכמים, שכללו לבוש, סגנון הליכה, טון דיבור ומחוות של תנועה. האדם אינו מבטא במערכות יחסים אלו את אישיותו הפרטית, אך דבר זה לא נתפש כבעיית. אדרבה, הפרסונה החיצונית היא שמאפשרת לו לנהל מפגשים ציבוריים פוריים. המסורת הרומנטית שינתה את פני הדברים. היא קראה לביטוי של ה"אני האוטנטי" בכל התחומים, ולהסרת כל המסכות של הזירה הציבורית. היא יצרה מעין פולחן כנות, אשר לפיו ההתנהגות הפורמלית והקורקטית שמאמצים בציבור היא מזויפת. פולחן זה גרם למה שסנט מכנה רודנות האינטימיות: הדרישה לבטא את ה"אני" הייחודי בכל מקום ובכל הקשר, והציפייה שכדי שיהיה לי אכפת מהזירה הציבורית, עליה "לדבר אלי", לפנות אלי בשפת הזירה הפרטית.

רודנות האינטימיות פועלת מתוך דימוי של הנפש הפרטית כברייה שברירית ועדינה, שיש לשמור עליה מפני המרחב הציבורי האכזרי. אך היא גם יוצרת אותו: דווקא ברחוב המודרני – לאחר שהוסרו כל המסכות וכולם חשופים – שורר ניכור יותר גדול. האדם האינטימי גם התנכר לאותן מערכות פוליטיות וכלכליות שאינן מדברות מספיק בשפתו, והתעצמה בו האמונה (השגויה) שאין להן כל השפעה עליו. הירידה העקבית באחוזי ההצבעה במדינות המערביות היא עדות לכך. אל מול הציבוריות, שללא תיווך המסכות הפורמליות נעשתה למנוכרת באמת, מוצא הפרט מקלט בביתו והופך אותו לגן-העדן האישי שלו. פולחן הכנות הרומנטי רצה להוציא את כולם אל העולם, אך הוליד תוצאה מנוגדת: אסקפיזם.

התקוות היחס כלפי הציבורי ועליית הרגישות כלפי האינטימי יצרו מצב שבו המישור החברתי, במקום להימדד במונחים סוציולוגיים, נמדד במונחים פסיכולוגיים, מונחים של "מה זה עושה לי". לדבר היתה השפעה על הזירה הציבורית כולה: הדיון הציבורי החל להתנהל בשפתו של האדם האינטימי; פוליטיקאים, למשל, החלו לשווק את עצמם פחות באמצעות ההשקפות המדיניות שלהם ויותר באמצעות אישיותם. מהכיוון השני, היחס של האדם הפרטי אל הציבוריות הורכב ממונחים הלקוחים מאוצר הדימויים האינטימי: ביטויי חום, אהבה וביטחון מחד, וביטויי כוח, סבל ואכזריות מאידך. כתוצאה מכך, מסוגל האדם האינטימי להתמודד עם דילמות משני סוגים בלבד: או הבעיות הטריואליות ביותר, בעיות מוחשיות הנוגעות לחייו הפרטיים, לעתידו, למערכות היחסים שהוא מנהל וכו'; או הטרגדיות הגדולות והמובהקות ביותר, כמו מלחמה, כיבוש, שלטון דיקטטורי, התעללות בבעלי-חיים, עינויים, וכו' – קרי, מצבים פוטוגניים שנקל להבחין בהם בסבל ברור הנגרם לקורבן מובהק. כל אלו הן תוצאה של הרתיעה ההולכת וגוברת מהבלתי-אישי, המאיים ומעיק על מי שגדל ברחם המורחב של ההתבגרות הבורגנית.

הולדן קולפילד – "התפסן בשדה השיפון" וגיבור התרבות של מיליוני תיכונסיסטים בתרבותנו – הוא הייצוג המובהק של האדם האינטימי. בזעמו על "הזיוף" של כל האנשים בחברה, הוא מגלם את התביעה למחיקה מוחלטת של הגבול בין הפרטי לציבורי; בשיגעון אליו הוא מידרדר, הוא מגלם את כשלונה.

שלוש פנטזיות מודרניות

אני רוצה הכי גדול הכי מהר הכי יפה/ אני רוצה הכול
 הכי טוב הכי הרבה/ אני רוצה את זה מולי/ צבעוני טבעי
 על המסך שלי/ אני רוצה להיות שם אני רוצה להיות שם
 (יהודה פוליקר)

ניתן להצביע על שלוש פנטזיות מודרניות המוצאות ביטוי בתרבות הפופולרית, ומאירות צדדים שונים באישיותו של האדם הנרקיסיסטי.

1. הישרדות. אחת התוצאות של הנסיגה אל האינטימי והניכור כלפי הציבורי היא מה שלאש מכנה *מנטליות ההישרדות*. מנטליות ההישרדות מתבטאת בכך, שבהתייצבות מול בעיות – בין אם בעיות חברתיות או סביבתיות, ובין אם בעיות פרטיות בבית-הספר או במשפחה – השאלה העיקרית חדלה להיות "כיצד אנו פותרים את הבעיה" אלא "כיצד אני, אישית, שורד דרכה". המלה "הישרדות", השואבת את כוחה מעולם הדימויים הדארוויניסטי, מופיעה שוב ושוב

בעשורים האחרונים – בספרים, בכתבות ובמודעות, וביחס לשלל תחומים: "כיצד לשרוד את תקופת המבחנים", "כיצד לשרוד את המשפחה", "כיצד לשרוד את עולם העסקים". ב"החומה" של פינק פלויד הופך בית-הספר היסודי לצבא פאשיסטי, והלימודים לשדה קרב. השיר *"I'm a survivor!"* ששרות בזעם חברות דסטיניז-צ'יילד, והלהיט *"I will survive"* מבטאים את אותה תחושה גם ביחס לקשרי אהבה, מה שאמור לספק את המקלט מפני חוסר הביטחון; גם דרך מערכות היחסים הרומנטיות, מתברר, יש לשרוד. כאשר כל אחד מצטמצם לתוך עצמו, העולם הופך לשדה קרב של מכוונות הישרדות, ושאיפתו העליונה של האדם היא להסתגר במקלט ולהמתין עד יחלוף זעם. הדבר מתבטא באימוץ "ראש קטן", תחושה שאת הדברים הגדולים כבר לא ניתן לשנות; ניתן רק להשלים איתם ולהתמודד באופן אישי עם הדברים הקטנים. העולם מהמם בטרגדיות שלו, אסונות הם עניין של יום-יום, כוחות-על – כלכליים, פוליטיים ואחרים, שהם אינם נתפשים ואינם ניתנים להשפעה – שולטים בנו; לא נותר לתודעה אלא ללמוד להגן על עצמה, להתחמש ולשרוד.

הפנטזיות הנולדות מתפישות אלו הן פנטזיית המחלה האנושה ובקנה-מידה יותר גרנדיוזי, פנטזיית האפוקליפסה. תכליתן הפסיכולוגית של שתי הפנטזיות היא סיפוק הלגיטימציה להיות שורד אמיתי, או לחלופין, הלגיטימציה לוותר על הכול ולהיות קורבן אמיתי. שתי הפנטזיות מופיעות שוב ושוב בתרבות הפופולרית העכשווית. REM ואביב גפן שרים על "סוף העולם", ואין צורך למנות את כל סרטי האפוקליפסה שמילאו את מסכינו בשנים האחרונות. לאלו מצטרפים סרטים רבים העוסקים בהיקלעות לאי בודד או למקום אחר הדורש הישרדות חיינית ("להתחיל מחדש", תוכנית הטלוויזיה "הישרדות", להיט הסינמטקים "קיוב", ועוד). אתגר קרת, בסיפור קומיקס שכתב עם אסף חנוכה, משתף אותנו במשאלת המחלה שלו: "לפעמים מתחשק לי שייקחו אותי לניתוח... אבל באופן מפתיע, למרות כל הדם, אני לא ארגיש כלום, רק כבדות נעימה כזו של לפני שנרדמים". מחלה מפתה ביותר המופיעה רבות על מרקעינו היא מחלת האמנויה – התירוץ המושלם לשמר את ה"אני" המצומצם.

פנטזיית המחלה היא ה"אני" הנרקסיסטי השב אל ילדותו ומתמסר לכוחות גדולים ממנו; פנטזיית האפוקליפסה היא ה"אני" הנרקסיסטי המדביק את התבל כולה במחלתו על מנת לקבל אישור לרחמיו העצמיים ולדימויו העצמי כקורבן. שתיהן, בסופו של דבר, עונות על אותה משאלה מתוקה: התיילדות, התבהמות והתפרקות מאחריות.

2. התמסכות: הזדהות עם מסכה, הרצון להיות מישהו אחר. בעולם שבו האישי מתפרץ תדיר אל הציבורי, הצורך בגבולות ובמחסומים גדול מהרגיל. את הגבולות מספקות שלל מסכות: לבוש מתחדש תדיר, צבעים בשיער, פירסינג, דיאטות, ניתוחים פלסטיים, זהויות שאולות באינטרנט – ריבוי שמות המקנה אנונימיות. האדם האינטימי מחדש וממריץ את עולמו המצומצם באמצעות החלפת תחושות. כיוון שזהותו אינה נבנית מתוך דיאלוג מורכב עם שחקנים אחרים על במת החיים אלא מתוך מונולוג, אז לפחות שהתפאורה והתלבשות יתחלפו. הוא שואף לברוא את עצמו כל יום מחדש, כפי שמציעה לו לאחרונה מודעה של רשת חנויות אופטיקה: "מי בראש שלך להיות היום?"

כיוון שהאדם האינטימי אינו מתחייב לדבר הוא חי בתחום הרגע, וחבריו חיים גם הם את חיי הרגע. כאשר ה"אני" והזולת שניהם נטולי מימד הזמן, הם בהכרח מושטחים ומוחצנים.

המסכה שהם עוטים הופכת לתחליף של זהותם הפנימית, והנרקיסיזם הפסיכואנליטי חוזר להיות הנרקיסיזם של השפה הרווחת: התעסקות מופרזת במראה חיצוני. ומסכות הן גם בריחה: ברגעי מצוקה, כאשר נתבע מאיתנו לקחת אחריות, אין דבר שנרצה יותר מאשר היכולת, כמו של סופרמן או של זליג, לחמוק ולהיעלם חי-ש-קל, להחליף את המסכה שעל פנינו ולהגיח מחדש במקום אחר, נקיים מכל חשד, פטורים מאחריות כלפי הזולת. המסכה מוחקת גם את ה"אני" וגם את "האחר".

וכדאי להסב את תשומת-הלב לאפקט הממוחשב שנעשה אופנתי בסרטי המדע הבדיוני והפנטזיה בשנים האחרונות: התנזלותם של הפנים והגוף לכדי מעין כספית גמישה ויציקתם, שוב ושוב, לתוך תבניות חדשות. האפקט הזה – המייצג את נזילות הזהויות הווירטואליות בכלל – הוגדר כשלב השלישי בהייררכיית ה-Hardware (חומרה) וה-Software (תוכנה): ה-Wetware, או הנוֹזְלָה. דווקא הנוזלה, הרובד המופשט ביותר בהייררכיה, חוזרת ונוגעת בבשר: היא הגוף הדיגיטלי המשתנה ומתעצב מחדש בלחיצת כפתור.

3. התאינות: המשאלה למחיקת ה"אני" והפיכתו לאֵין. המשאלה מתבטאת היטב במוזיקת מועדוני הריקודים, שבעשרים השנים האחרונות מרכז הכובד שלה נע בעקביות ממלוזיה לקצב. המוזיקה האלקטרונית השולטת היום במועדוני הריקודים, על תת-הז'אנרים השונים שלה, יוצרת את אותו אפקט כללי: התמסרות לגל קצב אחיד, התמזגות בו ומחיקתה של האישיות הפרטית. שיר מועדונים נפוץ משווה את מועדון הריקודים לכנסייה ואת התקליטן לאלוהים ("*This is my church... God is a DJ*"), ובכך מדמה את אקסטזת הריקוד להתמזגות מיסטית עם האל. שירה של אפרת בן-צור, בעלת הקול המתילד, מביע גם הוא את אותה משאלה: "הייתי צוללת וצוללת, עד שהייתי שוכחת הכול...". שם האלבום האחרון שהוציאה להקת נירוואנה (!) מתייחס ישירות לשורש הפנטזיה: "*In Utero*", "בתוך הרחם". תרבות המועדונים ומסיבות הטראנס, שמלותיהם של שירים אלו משקפות רק חלק קטן ממנה, כוללת גם שימוש רחב בסמים, כיוון שהם מסייעים בהשגת אותו אפקט: התמזגות, היעלמות, התאינות. כמו בתוך רחם. ואין צורך להזכיר מה עלה בגורלו של סולן נירוואנה.

ביטוי נוסף הוא בחרדה/משאלה להתגלגל בעולם כנווד חסר עוגן, ואף להיאבד בארץ זרה. היומרה "לחפש את עצמך" בטיול לחו"ל היא לעתים קרובות דווקא מסווה לתשוקה לאבד את העצמיות; כיצד ימצא את עצמו אדם במקום שהוא חולף בו כתייר בלי ליצור קשרי מחויבות עם אחרים? הטיול הממושך מצמצם את הטיילן לאטום בודד המיטלטל ממקום למקום, נקי מקשרים ארוכי טווח, המתמלא ומתרוקן לסירוגין, ככלי קיבול ריק, בנופים שהוא עובר בהם. מפגשים אלו הם אינטנסיביים, אך בשל ארעיות החיכוך ביניהם, גם חסרי עומק.

ואולם, הביטוי הברור ביותר הוא בהתעוררות הרוחנית של החילוניות המודרנית: תרבות הניו-איגי'. מכל המסורות הרוחניות בעולם התמגנט המערב דווקא ל"דתות המזרח", עם השוֹנֵי־אָטָה ("ריק") הבודהיסטית והנירוואנה ("היעלמות") ההינדואיסטית, תורות ההתמזגות עם היקום ואובדן האגו הפרטי. אימוץ הפרקטיקות המזרחיות על-ידי המערב הוא מהפכני בכך שהוביל דור של מטריאליסטים לחפש את האושר בערוצים רוחניים, אך שמרני להפליא בכך שאחר האושר המיוחל תרים כמעט תמיד בערוצים אינדיבידואליסטיים: "כיצד אני אגיע להארה", "כיצד אני אמצא את הנירוואנה", "אני רוצה לאבד את האגו!". בגירסתן המעוכלת-למחצה

הרווחת במחוזותינו מציעות התורות המזרחיות למערב פילוסופיית חיים סטואית, הקוראת להימנעות מהיקשרות ("no attachment" היא המנטרה הרווחת) על מנת להתגונן מראש מפני האפשרות לחוות סבל בעתיד. בגירסה זו, הבודהיזם אינו אלא תירוץ חדש לנסיגה אל האינטימי ולהתרכזות בגאולה הפרטית גרידא.

לבסוף, ביטוי מובהק נוסף לפנטזיה זו הוא תפישת המין כחוויה אקסטטיבית אך עקרה, פעילות גופנית המשוחררת מהמשכיות וממחויבות. המין הפלקאטי של הטלוויזיה, כמו המועדונים, הסמים והטיולים לחו"ל, אינו מציע אהבה אלא הבזקים אינטנסיביים של תענוג אורגזמי, המלווים בתחושה של התמזגות ושיכחה עצמית. המלה החדשה להתגפפות היא *התמזגות*, ואחת הפנטזיות החזקות של תקופתנו, שדימוייה ניכרים יותר ויותר, היא קיום יחסי מין עם זרים גמורים, אחד או יותר, ללא החלפת מלים. משאלה זו מבטאת את שלוש הפנטזיות גם יחד: *הישרדות*, כי כל אחד מוגן על-ידי האנונימיות; *התמסכות*, כי כל אחד מזדהה עם מסכת גופו; *התאיינות*, כי כל אחד מתמזג בגוף נטול האישיות של האחר.

אובדן ה"על-מודע"

אני אפס (בן ארצי)

פאזזה. מבט קצר אחורנית.

ה"אני" המודרני הוא חדש מאוד, ובמבט היסטורי, יוצא דופן. מאז ומעולם תפסו מיסטיקנים את נפש האדם באופן בלתי-נפרד מתורה רוחנית כללית, במסגרתה היא הצטיירה כמעין בניין רב-קומות או *סולם*. סולם הנפש כולל קומות חייתיות, אותן נזהה היום בתור התת-מודע; אך בנוסף להן, הוא כולל גם קומות "מלאכיות", אותן ניתן לתאר כמעין "על-מודע" רוחני. הסולם מוביל מהגוף החומרי מעלה-מעלה למחוזות רוחניים על-אישיים, עד לאלוהים. ה"אני" הנודד על פני הסולם יכול להידרדר לקומות החייתיות, ויכול גם להתחבר אל הקומות המלאכיות, העל-מודע שלו. במצבו הנעלה ביותר, ה"אני" מחובר לגמרי לאלוהים. שאיפתם הגדולה ביותר של פילוסופים ומיסטיקנים היא *להידמות לאל*: להתקרב אליו באמצעות חיקויו.

בעידן המודרני והמדעי, כנראה בפעם הראשונה בתולדות התרבות, השתנתה כליל התמונה הזו. ההסתכלות המדעית תופשת את האלמנט החומרי של העולם כממשי יותר מאשר האלמנט הנפשי-רוחני, אם לא כממשות היחידה. החומר הוא המציאות האמיתית; התודעה היא תופעה שטחית המתהווה מתוך החומר, והיא הטוה לעצמה חלומות על רוח. תהליכים מנטליים, דתות, אמונות, רעיונות – את כל אלה נשאף היום להסביר כתוצר של תהליכים חומריים, במוח, בהיסטוריה ובטבע. רוב הזרמים בפסיכולוגיה המודרנית מאתרים גם הם מבנים הייררכיים בנפש. אך סולמות הנפש המודרניים כוללים רק את הקומות החייתיות; האמונה בקומות "המלאכיות" התפוררה. עבור פרויד, שמבית-מדרשו צמחו כל ענפי הפסיכולוגיה, לא היו אותן קומות רוחניות אלא אשליה, השלכה שעשה המוח האנושי המתכחש לשפלותו. אין על-מודע אלא

רק תת-מודע: האדם הוא בעיקר חיה אנוכית ומתאווה, ולכל היותר עולה בידי לפתח חוש צנוע לאחריות מוסרית. אל לו לשאוף ליותר.

תוצאות גדימתו של סולם הנפש היו עצומות: היא הביאה לחשדנות חדשה בתולדות האדם ביחס ליכולתנו לחרוג מתחום עצמנו ולצמוח לקראת משהו יותר גבוה. אך לאחר שזוכאה במשך מאות שנות אתאיזם, התשוקה להתעלות רוחנית מתפרצת כעת ומפעמת מחדש בקרבה של המודרניות. מסתבר שלא רק את התת-מודע החייתי אפשר להדחיק; גם את העל-מודע האלוהי אפשר. התוצאה זהה: מה שמודחק, סופו להתפרץ.

ההתפרצות באה בדמותה של התנועה הרומנטית וחזון "השיבה אל הטבע". בראשיתה היתה הרומנטיקה תנועה דתית שעוד הבחינה בין האל הרוחני לטבע הגשמי, ופשוט ראתה את הטבע כיצירתו המושלמת של האל. אך אצל הרומנטיקה החילונית שצמחה ממנה – בין השאר בגלל המדע המטריאליסטי שהחל להשפיע עליה – כבר לא היה אלוהים. הקומות הרוחניות נעדרו מעולמה, ובמקומם, נעשתה האלהה של קומות החומריות. *הטבע עצמו נהיה לאלוהים החדש*. בקריאתה "לחזור לטבע", רוממה הרומנטיקה את המצב הילדותי והראשוני, הציגה אותו כאידיאל רוחני גבוה והבטיחה לאדם מעיינות בלתי נדלים של יצירתיות רוחנית *בתוך תהומותיו היצריים*. כלומר, הן המדע והן הרומנטיקה כפרו בקיומו של העל-מודע הגבוה והתרכזו רק בתת-מודע הנמוך; *אך בזמן שהמדע התייחס אל התת-מודע, ובצדק, כמרתף משכנן של מפלצות הנפש, שיש לרסן ולדכא אותו, הרומנטיקה ניסתה להפוך את התת-מודע לעל-מודע, רקיע משכנם של מלאכי הנפש, שיש לתת להם דרוו*. לפי הרומנטיקה, דווקא הרבדים החייתיים הם הרבדים הרוחניים האבודים של הנפש. על מנת להתעלות רוחנית, יש לצלול מטה לתוכם.

הרומנטיקה היא שהולידה את פולחן האני המודרני, ובאמצעותה ניתן גם להבין את דמותו הכעורה. שכן, מה קורה כאשר מנסים לדבוק באל בעולם ללא אל? מה קורה כאשר מנסים לגעת בשמים בלב תרבות העושה כל שביכולתה להסתיר את השמים? כאשר הרגש הדתי מתפרץ מחדש בעידן אתיאיסטי כל-כך, עידן שלא מספק את הכלים הנכונים לצמיחה רוחנית, שאפילו לא מאמין בקיומו של אל, הוא מנותב אל הדבר השני הכי טוב: התהום. הזינוק הגבוה אל-על חייב להסתיים בצלילה הרסנית כלפי מטה. ה"אני" הצעיר של היום רוצה, יותר מתמיד, לצמוח רוחנית; אבל אין מי שינחה אותו. כל מאווייו דוחפים אותו לטפס אל השמיים, אך התרבות העכשווית מציעה לו רק אפיקים אל האדמה. כתוצאה, העל-מודע קורס אל התת-מודע, הפנימי הופך לחיצוני, וסולם הנפש כולו מתמוטט ארצה.

מכאן תרבות הנרקסיזם. מכאן התשוקה אל האין.

השאלה החשובה היא: מהו, בעצם, אין?

כחות המתהפך

מטריד ככל שיהיה, דומה כי מנקודת מבטה של הפרשנות החדשה ביותר, תמציתו של ה"אני" היא זו: מסתורי, לא יתואר, בלתי מוגדר, בלתי מוגבל, יצירתי, נודע רק על-פי

מעשיו; בקיצור, כמו אלוהים, שה"אני" הוא השתקפותו
הכופרת. (אלן בלוס)

הסבר מעמיק לתהליכים העוברים על האני המודרני ניתן למצוא בתורת הסוד היהודית, הקבלה, כפי שהיא מבוארת בכתבי החסידות. בזמן שחכמת הקבלה היא עתיקת-יומין, תנועת החסידות היא תנועה חדשה, שנולדה בידי הבעל-שם-טוב במאה ה-18, בד בבד עם התנועות שעיצבו את המודרניות כמו הנאורות והרומנטיקה. אנשי-דת ראו במודרניות – שהאליה את האדם וניסתה להציבו כממלא מקומו של האל – תנועת כפירה ומרד בבורא, שיש לשלול אותה ולהתרחק ממנה. אך החסידות ביקשה לעשות מהלך מורכב יותר: היא ניסתה להשתמש בחכמת הקבלה העתיקה על מנת להסביר את המהפכות המודרניות, ויתרה מכך – לאתר את שורשן האלוהי ולהצמיח ממנו גרסא מתוקנת שלהן. לפי הקבלה כל דבר בעולם, בעצם קיומו, יונק את כוחו וקיומו משורש נסתר אצל בורא העולם, ולכן קיים בו ניצוץ קדוש, גם אם ניצוץ זה קבור ומוסתר תחת קליפות חיצוניות. מנקודת מבט זו, פירשה החסידות את המודרניות באופן אחר: אמנם תנועת מרד, יוהרה וכפירה, אולם אחת המגלה את הניצוץ הנעלה ביותר הקיים באדם, הניצוץ האלוהי המפעם בו והמקשרו באופן ישיר ובלתי-אמצעי עם הבורא.

מונח קבלי חשוב יכול לסייע לנו להמחיש את הדברים: "*כחותם המתהפך*". בקבלה מתואר היחס בין העולמות העליונים והאלוהיים לבין העולמות התחתונים והגשמיים כיחס של *חותם ומטבע*. המטבע הוא תוצר ישיר של החותם, הנברא בצלמו ובדמותו. עם זאת, הוא גם היפוכו המדויק, הנגטיב שלו. לכן דווקא העולמות הנמוכים והחשוכים ביותר הם התשליל הנאמן של העולמות הגבוהים ביותר. הדבר נכון גם לגבי סולם הנפש: התת-מודע הוא תשליל של העל-מודע, ולכן קומת הנפש הנמוכה ביותר דומה באופן מתעתע לקומה הגבוהה ביותר. הדמיון בין הקומות הנמוכות לגבוהות כה גדול, שאין דבר קל יותר מאשר לבלבל ביניהן.

ומהו השלב הנמוך ביותר בהתפתחות האדם? מצב זה איננו אלא אותו מצב רחמי, חומרי, ונרקסיסטי בו עסקנו. אך לפי תמונת החותם והמטבע, הרי שמצב נמוך זה אינו אלא *השיקוף הארצי המדויק ביותר של האלוהות עצמה* – השלב הגבוה ביותר בהתפתחות האדם. התשוקה הילדותית לחזור לרחם ולהתמזג עם החומר היא איפוא החטאה של של התשוקה הרוחנית להידמות לאל ולדבוק בו דרך התבטלות. שניהם, כך נדמה, הופכות את ה"אני" ל"אין", ולכן הקבלה מבחינה בין שני סוגי "אין": האין הנרקסיסטי, הנמוך, הראשוני, אשר מיוצג בדימוי העובר ברחם; *והאין האלוהי, הנשגב, הבלתי נתפש*. ההבדל בין שני סוגי האין הוא, ששאיפה לאין הנמוך מביאה *למחיקה* של האישיות האינדיבידואלית (בין אם בחומר או ברוח) ולבריחה מהעולם, ואילו השאיפה לאין האלוהי דווקא *בונה* את האישיות האינדיבידואלית ומגלה לו את שליחותו בעולם. נסיון להגיע אל האין האלוהי באמצעות קיצור דרך הוא המסיט את וקטור התנועה ומשקע את הנפש בתחליפים חיצוניים. בגללו מחמיצה הצמיחה והופכת לבריחה.

כעת ניתן להבין מדוע מאפייניה הראשיים של האישיות הנרקסיסטית הם איכויות שתמיד מייחסים לאלוהים: הרצון להכיל את הכול, לאהוב את הכול, לנסות את הכול, להיות הכול. הנרקסיסט אינו באמת משיג את מטרותיו כמובן, אך משאלתו המרכזית, השיבה אל הרחם, נובעת הישר מהגעגועים הנעלים ביותר שלו, והטבועים בנשמתו: התשוקה המיסטית לחקות את האל ולהידמות לו.

ניקה, למשל, את משאלת השיבה לטבע, אותה פירשנו כרצון הנרקיסטי להתמוג עם ההויה. אך ניתן גם לפרש את הרצון העומד מאחוריה מעט אחרת: זהו הרצון למגע ישיר, פנימי ובלתי-אמצעי עם המציאות, ללא כל מסכים, סמלים או הגדרות חיצוניות, הנותרים תמיד זרים לנפש. השיבה לטבע היא הנסיון לחדול מ"לדבר על" ולהתחיל "לחיות את"; ומי יכחיש כי מדובר בנסיון אצילי להתקיים בכנות ויושר?

ואמנם, לפי הקבלה, הטבע הוא ביטוי של האלוהות; למעשה "אלהים" אפילו עולה בגימטריא "הטבע". אך בניגוד לתפיסה הרווחת היום, אין פירוש הדבר שהטבע הוא מושלם, טוב ואידילי. מבין שמותיו הרבים של הבורא, השם "אלהים" מבטא את מידת הדין, החורצת משפטים, מגבילה ומענישה (במקורה, משמעות המלה אלהים היא פשוט "שופטים"). הכלים שמציע הטבע, לפי הקבלה, הם כלים שבורים, רסיסים חלקיים וחיצוניים של מציאות גבוהה יותר וטובה יותר, שהיא בעצם על-טבעית. לכן שיבה אל הטבע ואל ה'אני' הטבעי שלנו, אף שלעתים קרובות היא נדמית כתנועה מהחיצוני אל הפנימי והמנוכר אל האותנטי, מתגלה בסופו של דבר כבוגדנית. היא אינה שיבה אל ביתנו האמיתי, אלא להפך – יציאה לגלות בתוך מבוך-מראות של דימויים חיצוניים.

אבל אם בטבע מוטבע חותמם של העליונים, חותמו של הבורא עצמו, הרי שנסיונות השיבה אינם ראויים לגנאי כלל. נהפוך הוא: הם בוקעים מהרובד הגבוה ביותר של הנשמה, המבקש להתייחד עם מקורו האינסופי. כל שנדרש מאיתנו לעשות הוא להעתיק את המבט מההשתקפות החיצונית למושא הפנימי והאמיתי. דרגה גבוהה זו מבוטאת לפי הקבלה באמצעות שמו הגבוה יותר של הבורא, ממנו משתלשל השם אלהים: הכוונה היא כמובן לשם המפורש, שם הויה, הידוע בקיצורו ה'. שם זה מבטא את ההויה כולה, הגדולה לאין שיעור מהטבע הנגלה לנו (כולל הטבע הרוחני), והוא משקף את המידה הגבוהה ממידת הדין, מידת הרחמים. ומידה זו כשמה כן היא: כרחם גדול היא עוטפת את הבריות כולן ומשיבה אותן למקומן האמיתי. הויה נעלית זו היא הבית האמיתי שלנו, שהטבע הוא רק מראה שבורה שלו. היא הרחם המקורי, שהתחליפים האנושיים מנסים לחקות. בדרגת חיבור זו עם הבורא מושגת השלמות, העצמיות, האמיתיות והטוהר, שהחוזרים אל הטבע מחפשים, אך אינם באמת משיגים.

אך המסר המשמעותי ביותר של הקבלה והחסידות הוא לגבי האופן בו ניתן לבצע את העתקת המבט הזו, את ההתפכחות מאשליית שלמותו של הטבע לטובת השלמות הרוחנית האמיתית יותר. אם הטבע משתלשל ממידת הדין, הרי שרק בכוחה של מידת הדין להתגבר עליו. פריקת הסמכויות, ניפוץ הטבואים, הכפירה בחוקים – כל אלו הם נסיונות מובנים להיפטר ממבני חשיבה ושליטה חיצוניים ולהגיע למגע פנימי, טבעי וישיר עם הדברים; אך כאשר מסתפקים בהם, גולשים למציאות גולמית, מופשטת, ובסופו של דבר ריקה. הדרך לבלום את ההיבלעות בטבע היא קודם כל להפסיק ולהתכחש אליו, להפסיק לנסות ולחיות ללא מידת הדין שהוא כל הזמן טורח להזכיר לנו אותה. במלים אחרות, על מנת להימנע מהטביעה האובדנית בתוך הטבע יש להיעתר לתביעה של הטבע להציב לעצמנו גבולות. לא כפירה בחוקים, אלא חקיקת חוקים נכונים; לא ניפוץ טבואים, אלא שימור טבואים טובים; לא פריקת סמכויות, אלא כינון סמכויות ראויות – כאלו המשרתות את הכפוף להן ולא את עצמן.

הנסיון העכשווי לממש את הניצוץ האלוהי שבאדם נוקט בדרך קיצור מהירה, המנסה להשיג חוויית רחם ועוקפת את העבודה העצמית על ריסון האני הנמוך, הנעשית דווקא באמצעות חוקים וגבולות. בהפוך על הפוך, הוא מסתיים באני מוגבל מאין כמוהו, המציית לחוקי הטבע הנוקשים ביותר. דרך פורה יותר נפתחת עם הנכונות להודות בעובדה, שהרבדים הנמוכים והטבעיים של האני פועלים תמיד במסגרת חוקים וגבולות, ולכן אין טעם לנסות לברוח מהם. במקום זאת, עדיף דווקא לתור אחר מערכת החוקים והגבולות הטובה ביותר שניתן למצוא, לא על מנת להדחיק חלילה את נטיות הלב הטבעיות, אלא על מנת לדחוק בהן להרפות ממושאי חשקם החיצוניים ולתור אחר מושאים פנימיים וגבוהים יותר. רק מסגרת כזו, שאינה מייפה את הטבע אלא מכירה בטבעו האמיתי והקשה, היא היכולה לבלום את בריחתו של האני לרחמים מדומים ומרדמים, ולעורר אותו לשוב אל מידת הרחמים האלוהית, ואל עצמו.

[תש"ס, 2000]